

Janusz Kamocki

ZASIĘGI POLSKICH
GRUP ETNOGRAFICZNYCH

ZASIĘGI POLSKICH
GRUP ETNOGRAFICZNYCH

Janusz Kamocki

ZASIĘGI POLSKICH GRUP ETNOGRAFICZNYCH

KRAKÓW 2021

© Copyright by Janusz Kamocki, 2021

Recenzenci: prof. dr hab. Janusz Barański
prof. dr hab. Ryszard Kantor

Opracowanie redakcyjne: Marta Stęplewska

Projekt okładki, opracowanie map i korekta: Marek Skawiński

Autorzy fotografii: Tymoteusz Król (nr 19), Mariusz Kubiela (nr 14-15), Jacek Kubiena/
Stanisław Gadomski (nr 1-5, 8-12, 16, 18, 24-34), Mariusz Łęźniak (nr 6-7), Sławomir
Mielnik (nr 20), Marian Paluszkiewicz (nr 35-36), Ryszard M. Remiszewski (nr 17),
Leszek Richter (nr 21-22), Marek Skawiński (nr 13) i Ryszard Skibiński (nr 23).

ISBN 978-83-8138-520-6 (druk)

ISBN 978-83-8138-593-0 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788381385930>

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

Publikacja powstała dzięki wsparciu finansowemu
Ministerstwa Edukacji i Nauki

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

WSTĘP	7
MAŁOPOLANIE	14
GÓRALE	31
ŚLĄZACY	69
WIELKOPOLANIE	88
SIERADZANIE I ŁĘCZYCANIE	96
MAZOWSZANIE	102
MAZURZY PRUSCY I WARMIACY	110
POMORZANIE	123
KRESOWIACY	142
KRESOWE GRUPY SPOLONIZOWANE	153
GRUPY OSADNICZE	166
MNIEJSZOŚCI NARODOWE W POLSCE	174
ZAKOŃCZENIE	185
SUMMARY	187
INDEKS OSOBOWY	189
INDEKS GEOGRAFICZNY	193
INDEKS ETNOGRAFICZNY	201

Mapa
 etnograficzna
 Polski

[...] regionalizm w Polsce ma do spełnienia zadania daleko większe niż gdzie indziej. Musi on przekonać chłopów o wartości ich własnej kultury, tak beztrudnie szybko zatracanej – musi wejść w dziedzinę różne: oświaty, gospodarki, sztuki – musi zszarżatym już ziemiom przywrócić ich barwny wyraz – po prostu: odrodzić wieś. A przez odrodzenie wsi, ziem całych, dać podwalinę gruntowną Rzeczypospolitej.

Władysław Orkan¹

Pierwszym z autorów polskich, który zwrócił uwagę na istnienie różnic regionalnych wśród wiejskiej ludności polskiej, był Jędrzej Kitowicz², pierwszymi, którzy to zjawisko opisali, byli Oskar Kolberg i Wincenty Pol, przy czym Kolberg w swych dziełach opisał całą niemal Polskę³, natomiast Pol skupił się na dokładnym przedstawieniu grup góralskich⁴.

W latach dwudziestych XX wieku Jan Stanisław Bystron⁵, Adam Fischer⁶ oraz Stanisław Poniąkowski⁷, a następnie Józef Gajek⁸ próbowali opracować mapę etnograficzną Polski; za najpełniejsze opracowanie trzeba uznać mapę Bystronia, zatytułowaną *Polskie grupy etniczne*. Opracowania te były oparte na

¹ W. Orkan, *Regionalizm u obcych i u nas*, [w:] idem, *Listy ze wsi i inne pisma społeczne*, Kraków 1970, s. 453.

² J. Kitowicz, *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 2003.

³ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 1-, Wrocław-Poznań 1961.

⁴ W. Pol, *Rzut oka na północne stoki Tatr*, Kraków 1851.

⁵ J.S. Bystron, *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, wyd. 2, Warszawa-Poznań 1939, mapa na s. 121 i legenda na s. poprzedniej.

⁶ A. Fischer, *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*, Lwów-Warszawa-Kraków 1926, s. 12-19.

⁷ S. Poniąkowski, *Etnografia Polski*, [w:] *Wiedza o Polsce*, t. 5, cz. 3, Warszawa [1932], s. 199.

⁸ J. Gajek, *Etnograficzne zróżnicowanie obszaru Polski*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka, Wrocław 1976, s. 143-171; idem, *Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski*, „Lud”, t. 47, 1962 s. 165-209.

ówcześnie aktualnych materiałach, popełniano też błędy, które z czasem należało zweryfikować, np. Bystronź zaliczał Lubelszczyznę do terenów o ruskim podłożu etnicznym.

Trudne było zwłaszcza – wobec stosunkowo niewielkiej liczby opracowań regionalnych – wyznaczanie granic poszczególnych grup etnograficznych. Niejednokrotnie przy wykreślaniu ich musiała wystarczać intuicja badacza. Tak np. Bystronź pisze: „Jeśli bowiem niełatwo jest wyznaczyć etnograficzne granice Mazowsza, to tym bardziej trudną jest rzeczą ustalić owe granice w poczuciu samej ludności”⁹. Dziś, choć w wielu przypadkach nadal jest to problematyczne, dzięki powstaniu ogromnej liczby publikacji dotyczących interesującego nas tematu wyznaczenie granic regionów etnograficznych jest znacznie ułatwione. W mniejszym stopniu badacz musi polegać na swym subiektywnym odczuciu. Wszyscy ci prekursorzy badań nad grupami etnograficznymi traktowali je jako twory stabilne, toteż w niewielkim bądź żadnym stopniu nie zwracali uwagi na zachodzące w nich przemiany, na ich powstawanie bądź zanikanie, na przesuwanie się ich granic. Jednakże w ciągu ponad osiemdziesięciu lat od powstania pracy Bystronia zostało opublikowanych wiele monografii poszczególnych grup etnograficznych, z tomami *Atlasu polskich strojów ludowych*¹⁰ na czele, a w wyniku układów

⁹ J. S. Bystronź, *Megalomania narodowa*, Warszawa 1995, s. 134.

¹⁰ W wykazach literatury do poszczególnych rozdziałów oznakowałem je skrótem „APSL”. Do momentu napisania obecnej pracy (2020 r.) ukazało się 45 zeszytów: 1. Górali Szczawnickich, 2. dolnośląski (Pogórze), 3. rzeszowski, 4. szamotulski, 5. krzczonowski, 6. kurpiowski Puszczy Białej, 7. łowicki, 8. dzierzacki, 9. kujawski, 10. spiski, 11. piotrkowski, 12. pszczyński, 13. pyrzycki, 14. łąncucki, 15. opoczyński, 16. lubuski, 17. Górali Śląskich, 18. Zagórze, 19. sandomierski, 20. biłgorajsko-tarnogrodzki, 21. podlaski (nadbużański), 22. kaszubski, 23. sieradzki, 24. warmiński, 25. Krakowiaków Wschodnich, 26. kurpiowski Puszczy Zielonej, 27. świętokrzyski, 28. orawski, 29. Lachów Śląskich, 30. kołbielski, 31. kielecki, 32. Lachów Limanowskich, 33. Górali Łąckich, 34. wilamowicki, 35. rozbarski, 36. cieszyński, 37. Lachów Szczyrzyckich, 38. opolski, 39. zamojski, 40. kościański, 41. łowicki, 42. łeczycki, 43. wilanowski,

jałtańskich nastąpiło znaczne przesunięcie terytorium Polski na zachód, powodujące w konsekwencji wędrówkę ekspatriowanej ludności polskich Kresów oraz zaludnienie przez różne grupy ziem zachodnich. W wielu przypadkach uległy zatarciom bądź zmianom dotychczasowe granice zasięgów różnych grup. W tej sytuacji uważam, że powstała konieczność ponownego opracowania zaktualizowanej już mapy polskich grup etnograficznych.

Pojęcia „grupa etnograficzna” oraz „grupa etniczna” nie są równoznaczne¹¹, a co gorsza, nie wszyscy etnografowie jednako je rozumieją, toteż od razu na początku muszę określić, jak ja je pojmuję i tym samym jak będę ich używał w niniejszej pracy. W warunkach cywilizacji europejskiej za grupy etniczne uważam odrębne narody, natomiast za grupy etnograficzne ich części różniące się od siebie wieloma cechami szczegółowymi, takimi jak strój, gwara czy zwyczaje, czasem budownictwo, odmienna gospodarka, opinie sąsiadów, przede wszystkim jednak samoidentyfikacja. Cechy te na ogół dłużej utrzymywały się w społecznościach rustykalnych, zatracały się natomiast w miarę urbanizacji wsi, toteż we współczesnym, zurbanizowanym społeczeństwie często zachowują się tylko szczątkowo w postaci tradycji folklorystycznej i trzeba się liczyć z tym, że przy obecnych przemianach kulturowych mogą w niedługim czasie całkowicie zaniknąć. W naszych polskich warunkach zanikowi temu sprzyja duża mobilność polskiego społeczeństwa, a zwłaszcza zmiany, jakie miały miejsce po drugiej wojnie światowej, gdy nastąpiło ogromne przemieszczanie się ludzi, zwłaszcza wygnanych z Kresów, zmuszonych do osiedlenia się w nowych miejscach, często wśród pochodzących z innego obszaru Polski,

44. podhalański, 45. bamberski. Dodatkowo ukazały się trzy zeszyty specjalne. Niestety, nikt – jak dotąd – nie powążył się na opracowanie strojów polskiej ludności pozostawionej na Kresach.

¹¹ Z. Jasiewicz, *Grupa etnograficzna*, [w:] *Słownik etnologiczny*, Warszawa 1987, s. 147-149; K. Kwaśniewski, *Grupa etniczna*, [w:] *ibidem*, s. 144-146.

a więc o innych zwyczajach i tradycjach. W wielu przypadkach nastąpiło zerwanie z dotychczasowym kręgiem kultury regionalnej, co czasem prowadziło do tworzenia się nowych struktur społecznych – załączków nowych grup etnograficznych.

Wielu autorów opisywało poszczególne polskie grupy etnograficzne, jednak dopiero w okresie międzywojennym, pomimo jeszcze niepełnego poznania wszystkich grup lokalnych, można było przystąpić do opracowania pełnej syntezy etnografii Polski. Wybitny polski etnolog Stanisław Poniatowski pisał, że: „Poznanie lokalnych grup kulturowych, ich charakterystycznych więzi kulturowych, ich rozmieszczenia, stosunków wzajemnych i genezy, jest dla etnografii jakiegoś kraju równie ważnym zadaniem, co zbadanie poszczególnych wytworów kulturowych, na całym tegoż kraju obszarze. Badanie lokalnych grup kulturowych jest zwykle punktem wyjścia dla etnografii, która dopiero na wielkiej liczbie monografii lokalnych może z czasem budować syntezę etnograficzną danego kraju. Taką ustaloną drogą posuwał się i rozwój etnografii Polski”¹². Zarazem trzeba pamiętać, że żaden region, żadna grupa etnograficzna nie jest monolitem kulturowym – toteż trzeba sobie zdawać sprawę, że dokładne wyznaczenie granic grup etnograficznych nie zawsze jest możliwe. Niejednokrotnie można wyznaczyć je liniowo – najczęściej jednak występują pomiędzy nimi szerokie obszary pograniczne. W takich przypadkach mieszkańcy danego terenu (a zwłaszcza jego pogranicza) pod jednym względem należą do jednej grupy etnograficznej, pod innym do drugiej. Na dodatek wpływają na to czasem także tradycje podziałów zaborczych – podział na „Galicyjoków” i „Moskoli”, czyli tych „z Kongresowy”¹³. Dodatkowym problemem jest fakt, że sa-

¹² S. Poniatowski, *op.cit.*, s. 198-199.

¹³ J. Kamocki, *Wpływy polityczne na strój ludowy Małopolski Północnej w dobie porzobiorowej 1772-1918*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 7, 1968, s. 59-108.

mowiedza mieszkańców wielu grup etnograficznych często ogranicza się do najbliższej okolicy. Nawet jeśli znają nazwę swej grupy, to zazwyczaj nie umieją określić jej zasięgu ani granic. Często też można spotkać się z chęcią zaliczania się do grup wyższych prestiżowo – tak np. mieszkańcy Powiśla Tarnobrzeskiego, na co dzień bardzo nie lubiący swoich sąsiadów z lewej strony Wisły, chętnie poza swym terenem przedstawiają się jako Sandomierzacy. Zwiększa to bogactwo kultur ludowych naszego kraju, ale utrudnia systematykę.

Sprawa dodatkowo się komplikuje, gdy problem dotyczy pogranicza nie tylko etnograficznego, lecz i etnicznego – w pewnych przypadkach występuje zatarcie się różnicy pomiędzy grupą etnograficzną a etniczną. Pozornie sprawę narodowości powinien rozstrzygać język używany przez przedstawicieli tych grup, w rzeczywistości jednak granica językowa nie zawsze pokrywa się z granicą narodowościową. Występują tereny o gwarach mieszanych bądź przejściowych, powstałych na skutek wpływu języka sąsiadów, bądź też tereny dwujęzyczne, na których ludność posługuje się innym językiem domowym, a innym pozadomowym (np. jako język używany w kościele bądź w stosunkach z ludźmi obcymi), uważanym z jakichkolwiek powodów za lepszy – dość częste zjawisko na pograniczu polsko-białoruskim, zwłaszcza zaś polsko-białorusko-ukraińskim w okolicy Puszczy Białowieskiej, a także na terenach spiskich, orawskich czy czadeckich.

W Europie mamy narody mówiące różnymi językami – np. Szwajcarzy – i mamy też języki, którymi porozumiewają się ludzie należący do różnych narodów (np. Niemcy, Austriacy i Szwajcarzy), a także narody, które porzuciły swe języki na rzecz silniejszego sąsiada, nie porzucając jednocześnie swego poczucia narodowego (Irlandczycy, Szkoci).

Polska jest w zasadzie krajem jednonarodowym i jednojęzycznym. Ale i tu występują problemy z językiem kaszubskim –

dopiero niedawno uznanym za odrębny język regionalny – czy z nielicznymi grupami niemającymi wyrobionego poczucia narodowego na naszych wschodnich i południowych kresach. Mamy natomiast ogromne zróżnicowanie etnograficzne – istnieje prawie sto polskich grup etnograficznych, różniących się od siebie gwarą, ubiorem lub tradycjami, wyjątkowo także i religią. Na naszych kresach zachodnich możemy obserwować zarówno zanik tradycyjnych grup etnograficznych, jak i powstawanie nowych.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie dotychczasowej wiedzy o zróżnicowaniu polskiej kultury ludowej – czyli o polskich grupach etnograficznych, które powstały i rozwijały się na terenach Małopolski, Śląska, Mazowsza, Wielkopolski, Pomorza i w centrum sieradzko-łęczyckim o nieustalonej jeszcze nazwie pierwotnej, czyli na obszarze zamieszkiwanym przez sześć podstawowych grup plemiennych, które wytworzyły naród polski, jak również o Polakach kresowych. A także o aktualnie powstających nowych grupach osadniczych¹⁴.

Przy pisaniu korzystałem nie tylko z literatury i z badań własnych, lecz również z pomocy i życzliwej krytyki wielu Kolegów, znawców problematyki poszczególnych regionów Polski. Dziękuję im wszystkim – zwłaszcza słowa wdzięczności kieruję pod adresem prof. Józefa Borzyszkowskiego i prof. Ryszarda Kantora. A panu Markowi Skawińskiemu dziękuję za opracowanie i wykreślenie map do niniejszej pracy.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

Bohdanowicz J., *Regiony etnograficzne Polski w świetle wyników badań PAE*, „Etnografia Polska”, t. 31, 1987, z. 2, s. 101-161.

¹⁴ Poprzednikami niniejszej pracy jest opracowanie autora: *Zarys grup etnograficznych w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F. Historia, vol. 46/47, 1991, s. 103-132 (wyd. 1: „Ziemia” 1965, s. 105-113).

- Bystróż S., *Ugrupowanie etniczne ludu polskiego*, Kraków 1925.
- Fischer A., *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*, Lwów–Warszawa–Kraków 1926.
- Gajek J., *Etnograficzne zróżnicowanie obszaru Polski*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka, Wrocław 1976, s. 143-171.
- Gajek J., *Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski*, „Lud”, t. 47, 1962, s. 165-209.
- Kamocki J., *Wpływy polityczne na strój ludowy Małopolski Północnej w dobie porobiorowej 1772-1918*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. 7, 1968, s. 59-108.
- Kamocki J., *Zarys grup etnograficznych w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F. Historia, vol. 46/47, 1991, s. 103-132 (wyd. 1: „Ziemia” 1965, s. 105-113).
- Orkan W., *Regionalizm u obcych i u nas*, [w:] idem, *Listy ze wsi i inne pisma społeczne*, Kraków 1970, s. 450-454.
- Poniatowski S., *Etnografia Polski*, [w:] *Wiedza o Polsce*, t. 5, cz. 3, Warszawa [1932].
- Staszczak Z., *Etnograficzne przesłanki wyznaczania pograniczy etnicznych (na przykładzie polsko-niemieckiego pogranicza kulturowego)*, „Lud”, t. 59, 1975, s. 63-74.
- Staszczak Z., *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*, Poznań 1978.
- Zienkiewicz L., *Les costumes du peuple Polonais*, Paris 1841.

Polska jest w zasadzie krajem jednonarodowym i jednojęzycznym. [...] Mamy natomiast ogromne zróżnicowanie etnograficzne – istnieje prawie sto polskich grup etnograficznych, różniących się od siebie gwarą, ubiorem lub tradycjami, wyjątkowo także i religią. Na naszych kresach zachodnich możemy obserwować zarówno zanik tradycyjnych grup etnograficznych, jak i powstawanie nowych.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie dotychczasowej wiedzy o zróżnicowaniu polskiej kultury ludowej – czyli o polskich grupach etnograficznych, które powstały i rozwijały się na terenach Małopolski, Śląska, Mazowsza, Wielkopolski, Pomorza i w centrum sieradzko-łęczyckim o nieustalonej jeszcze nazwie pierwotnej, czyli na obszarze zamieszkiwanym przez sześć podstawowych grup plemiennych, które wytworzyły naród polski, jak również o Polakach kresowych. A także o aktualnie powstających nowych grupach osadniczych.

Janusz Kamocki (1927-2021) – etnograf, dr, uczestnik konspiracji w strukturach Narodowej Organizacji Wojskowej, a następnie Armii Krajowej, ps. „Mamut”. Więzień polityczny PRL, działacz niepodległościowy, w latach 1987-1989 członek redakcji niezależnego czasopisma „Zamek”; wieloletni pracownik Muzeum Etnograficznego w Krakowie (dział etnografii pozaeuropejskiej), autor wielu prac naukowych, m.in. dotyczących polskich grup etnograficznych i Polaków w Kazachstanie. Pośmiertnie odznaczony Krzyżem Wielkim Orderu Odrodzenia Polski.

ISBN 978-83-8138-520-6

9 788381 385206